

ATEİZMİN TARİHİ ÜZERİNE KISA BİR DENEME

Arş. Gör. Ferhat Akdemir*

Özet:

Felsefe tarihi boyunca, Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisini belirlemede teizm, ateizm, deizm, panteizm ve pan-enteizm gibi farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Ateizmin konu alındığı bu makalede, deskriptif bir yöntem izlenerek önce ateizmin bir tanımlaması yapılmış ve ardından da tarihi üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanrı, teizm, ateizm.

Giriş

İnsanoğlunun içinde yaşadığı dünyayı ve hayatı anlamada ve açıklamada, ve bu dünya içerisinde kendisine bir konum belirlemede, Tanrı'ya olan inancın/inançsızlığın ne kadar büyük bir önem arzettiği tartışma götürmeyen bir gerçek olsa gerektir. Bu nedenle, insanlar tarih boyunca Tanrı ile olumlu ya da olumsuz bir ilişki içerisinde girmişlerdir. İnsanoğlunun fizikötesi ve aşkın alemle ilişki kurmasının, dolayısıyla yaşadığı hayatı anlamasının ve anlamlandırmasının temel araçlarından birisi olan dinler Tanrı'yı olumlayarak, onu insan ile ilişkilendirirken; insan düşüncesinin ürünü olan felsefeler ise bu konuda çok çeşitli ve birbirinden farklı tavırlar sergilemişlerdir.

Gerek dinler, gerekse çeşitli felsefi ekoller aracılığı ile olsun, tarih boyunca insanoğlunun Tanrı ile kurmuş olduğu ilişki biçimlerinden en köklü ve en temelli olanının teizm olduğunda şüphe yoktur. Felsefe tarihi boyunca, Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisini belirlemede teizmin yanında, deizm, panteizm ve pan-enteizm gibi farklı Tanrı tasarımları ve tasavvurları da söz konusu olmuştur. Fakat söz konusu bu Tanrı anlayışları, dinsel bir niteliğe sahip olup insanların günlük yaşamlarını düzenlemeye yönelik olmaktan çok, felsefi düzeydeki bir takım teorik anlayışlar olarak kalmışlardır. Ayrıca, bu Tanrı anlayışları teizm kadar köklü bir geleneğe sahip olmadıkları gibi, insanların düşünce, duygu ve eylem dünyalarını belirlemede teizm kadar etkili de olamamışlardır.

Genel bir ifadeyle söyleyecek olursak, Tanrı ile kurulan ilişkinin insanlık tarihinde biri teizm diğeri ise onun karşıtı olan ateizm olmak üzere iki ana mecrâda geliştiği söylenebilir. Bizim bu çalışmadaki amacımız, dar anlamıyla teizmin Tanrı tasavvurunun, geniş anlamı ile de her

türlü Tanrı düşüncesinin ve inancının olumsuzlanması, reddedilmesi anlamına gelen ateizmin ne olduğu, ne şekilde tanımlandığı ve tarihsel geçmişinin nasıl şekillendiği üzerine bir çalışma yapmaktır. Çalışmamızda, ateizmin doğruluğu, haklılığı ve rasyonelliği –ya da tersi- şeklinde normatif tartışmalara girmeksizin, deskriptif bir yöntemle, konunun tarifi ve tarihi kısa ve özlü bir şekilde verilmeye çalışılacaktır.

I. Ateizmin Kavramsal Çerçevesi

Teizmin tarihin farklı dönemlerinde değişik biçimlerde yorumlanmış, farklı dinsel ve kültürel ortamlarda değişik şekillerde algılanmış olması, kısacası farklı din ve Tanrı inancına sahip olunması teizmi ve dolayısıyla ateizmi farklı şekillerde anlamayı ve yorumlamayı getirmiştir. Bununla birlikte teizmin ve onun karşıtı olarak ateizmin, genel geçer bir tanımını yapmanın imkan-dışı olmadığı da söylenilebilir. Genel bir söyleyişle, teizm, evrenin kişileştirilmiş, aşkın bir yaratıcısının varlığını savunmak; ateizm de, bu varlığı kabul etmemek, reddetmek demektir.¹ Bu tanımdan hareketle, onun Yahudiliğin, Hıristiyanlığın ve İslam'ın Tanrı anlayışlarının özünü oluşturduğu söylenebilir. Amerika'lı ünlü din felsefecisi Alvin Plantinga'nın ifadeleri ile söyleyecek olursak, "teizmin ortaya koyduğu Tanrı tasavvuru, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi üç büyük dinin merkezî inancını ve kalbini oluşturmaktadır."² Her üçü de, ezeli ve ebedî olan, herşeye gücü yeten, herşeyi bilen, evreni yaratan, düzenleyen ve koruyan, daima iyiliği isteyen ve eylemlerinde özgür olan zâfî bir varlığa inanmaktadır. Dolayısıyla, söz konusu niteliklere sahip bir Tanrı tasarımının varlığını iddia etmek teistik bir iddiada bulunmak anlamına gelmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, teizmi temel bir tez olarak alacak olursak onun anti-tezi ateizm olmaktadır. Teizme bir tepki olarak doğan, varlığını ve tanımını teizmden alan ateizmin tanımlanmasında da aynen teizmin tanımlanmasında olduğu gibi bir takım güçlükler bulunmaktadır. Temelde teistik Tanrı anlayışının reddi olan ateizm, zaman zaman deizm, panteizm ve agnostisizm gibi birbirinden farklı felsefi ekollerin

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

¹ Robin Le Poidevin, *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, çev. Abdullah Yıldız, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 21.

² Alvin Plantinga, *God, Freedom and Evil*, George Allen & Unwin, London, 1975, s. 1.

Tanrı konusuna farklı yaklaşımları ile karıştırıldığı için Tanrı'ya inandığı halde onu farklı şekillerde yorumlayan bazı kimseler ateist olarak nitelendirilmişlerdir.³ Yine ateizmin, bazen toplumun değerlerine ve ilkelerine aykırı bir yaşam sürenler için de kullanılmış olması⁴ onun anlam çerçevesinin belirlenmesinde bir takım sorunlar çıkarmıştır.

Felsefe tarihinde Tanrı ile ilgili literatür genellikle ya Yunanca'daki "theos"dan ya da Latince'deki "deus"dan türetilmiştir. Ateizm terimi de Yunanca, Tanrı anlamına gelen "theos"dan türetilen "theism" kelimesinin "a" olumsuzluk ön takısının eklenmiş halidir.⁵ İngilizce'de theism kelimesinin başına getirilen "a" ön takısı "a-moral", "a-sosyal" örneklerinde görüldüğü gibi, önüne getirildiği terimin anlamını olumsuz yönde değiştirmektedir. Yani teizmi bir Tanrı inancına sahip olmak; diğer bir deyişle, bir Tanrı'nın varlığına inanmak şeklinde tanımladığımızda, ateizmi de bir Tanrı inancına sahip olmamak (tanrıtanımazlık) şeklinde tanımlamamız mümkün olmaktadır.

Kavramsal düzeyde tam bir Türkçe-karşılığı bulunmayan ateizmin bir hareket, bir anlayış ve bir yaşam biçimi olarak da İslam düşünce tarihinde derin tarihsel köklerinin bulunmadığını ve onun, temelde Hıristiyanlığa yönelik bir tepki hareketi olduğunu söylememiz yanlış olmazsa gerektir. Kanımızca, ateizm Hıristiyan kültür havzasında doğmuş; Hıristiyanlığa ve onun kurumsal temsilcisi olan kiliseye karşı geliştirilmiş olan bir tepki hareketidir. Bu konuda Hayrani Altıntaş Roger Verneaux'dan yaptığı çeviriye yazdığı önsözde Robbert Coffy'den alıntılar yaparak şunları söylemektedir: "Ateizm Batı'da, Hıristiyan batı dünyasında doğdu. Materyalizm, pozitivizm, laisizm, marxizm, egzistansiyalizm bizden doğdular... Ne kadar acı olursa olsun bu tesbit yapılmalı-

³ Spinoza'nın, eserlerinde Tanrı'nın varlığına işaret etmesine rağmen ateist olarak suçlanması ve Yahudi cemaatinden çıkartılarak "dinsizliğin ve tanrısızlığın en büyük örneği olarak" ilan edilmesi buna örnek olarak verilebilir. (Geniş bilgi için bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 293, 294.)

⁴ İsa'dan önce 14. yy.da Mısır'da hakim olan politeizme karşı bir tür monoteizmi benimseyen, halkın tanrılarını, sembollerini ve tanrısal figürlerini reddeden kral Athenaton'un, krallığından sonra dinsiz olmakla suçlanması, lanetlenmesi ve ardından feci bir şekilde öldürülmesi buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca Sokrates'in ve yine aynı şekilde ilk Hıristiyanların Site tanrılarını ve site içerisindeki tanrısal değerleri reddetmesi nedeniyle ateist olarak suçlanmaları da buna örnek teşkil edebilir. (Aydın Topaloğlu, *Ateizm ve Eleştirisi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1999, s. 15-17.)

⁵ John Hick, *Philosophy of Religion*, Prentice Hall Inc., New Jersey, 1965, s. 4.

dır.”⁶ Belki de Türkçe’de ateizmi tam olarak ifade edecek, onun anlam bütünlüğünü dilimizde bütünüyle karşılayacak bir terimin bulunmayışının nedeni, onun bir hareket ve anlayış olarak İslam düşünce tarihinde ciddi bir tarihsel ve düşünsel altyapısının bulunmayışında ve biraz da ithal bir düşünce olmasında aranmalıdır. Ateizmin karşılığı olarak Türkçe’de “ilhad”, “zındıklık”, “dehrilik” ve son zamanlarda da “tanrıtanımazlık” gibi terimler kullanılmaktadır.⁷ Ancak bu terimlerin, hem ateizm kadar yalın olmaması, deskriptif olmaktan çok normatif bir nitelik arzemesi ve hem de felsefi bir soruna işaret etmekten çok, çeşitli gerekçelerle polemiklere yol açmasından dolayı, felsefe literatüründe genel bir kullanım alanına sahip oldukları söylenemez.

Genel bir bakış açısı ile ateizm teorik ve pratik olarak ikili bir ayrıma tâbi tutulmaktadır.⁸ Teorik ateizm, Tanrı’nın varlığının, Mutlak ya da Mutlak Varlık imkanını ortadan kaldıran bir düşünce sistemine dayalı olarak reddedilmesinden, yani Tanrı’nın varlığının düşünce düzeyinde bile yadsınmasından oluşmaktadır. Pratik ateizm ise, kişinin yaşamını Tanrı konusunu hiç gündeme getirmeden sürdürmesinin ve davranışlarında sadece sonlu ve dünyevî değerleri almasının sonucu olarak ortaya çıkan ateizm olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle, pratik ateizm insanın eylemlerinde Tanrı’yla olan ilişkisini tümüyle göz ardı etmesinden ya da Tanrı hiç yokmuş gibi yaşamasından oluşmaktadır. Ateizmin bu türüne “sosyal ateizm” ve “ilgisizlerin ateizmi” de denilmektedir.⁹ Teorik ateizm de kendi içerisinde olumlu ve olumsuz teorik ateizm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Olumsuz teorik ateizm Tanrı fikrinin düşünce düzeyinde bile insan zihninde bulunmadığını savunan ateizm türüdür. Bu ateizm türü aynı zamanda “mutlak ateizm” olarak da isimlendirilir. Olumlu teorik ateizm ise, düşünce düzeyinde var olduğu kabul edilen bir Tanrı’nın bilinçli olarak reddedilmesi şeklinde tanımlanabilir.¹⁰ Bu tür ateizmde özellikle teistik Tanrı inancı hedef alınmış ve onun var olduğu şeklindeki inanç çürütülmeye çalışılmıştır.

⁶ Roger Verneaux, *Çağdaş Ateizm Üzerine Dersler*, çev. Hayrani Altıntaş, A.U.İ.F.V.Y., Ankara, 2001, s. V.

⁷ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir, 1990, s. 162.

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000., s. 33.

⁹ Cevizci, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, s. 33

¹⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, s. 164, 165.

Sonuç olarak, kavramsal içeriğindeki bütün bulanıklıklara rağmen, genel bir ifade ile “teistik tanrı inancının reddi” şeklinde tanımlanabilecek olan ateizmin düşünce tarihi boyunca, hem tanımından kaynaklanan farklılıklardan, hem de ilişkilendirildiği tarihsel kesiti şekillendiren sosyo-politik, kültürel ve dinsel koşulların farklılığından ötürü çok farklı şekillerde ele alındığı, farklı değerlendirmelere tâbi tutulduğu söylenilebilir.

Ateizmin tarihsel arkaplanına kısaca göz atacak olursak, onun tarihinin Tanrı inancının tarihi kadar olmasa da, çok gerilere gittiğini görmek zor olmayacaktır.¹¹ Bununla birlikte, ister geniş anlamda “herhangi bir Tanrı anlayışına karşı inançsızlık” olarak, isterse felsefi bir anlamda “teizmin reddi” olarak alınsın, ateizmin tarihçesinin düşünce tarihinde ana hatlarıyla İlkçağ (Antik Dönem), Yeniçağ ve Modern dönem olmak üzere üç dönemde incelenmesi mümkündür.

II. İlk ve Orta Çağ Ateizmi

Antik Yunan’ın bugünkü anladığımız anlamda bir din ve Tanrı inancına sahip olmamakla birlikte, tam anlamıyla dinsiz ve tanrısız olduğunu söylemek de pek doğru bir yargı olmasa gerektir. Onlar da politeist ve antropomorfist de olsa bir Tanrı inancına ve bu Tanrı’yla ilişkili olarak dinsel bir inanca ve yaşama sahip idiler. Dolayısıyla, Eski Yunan’da bugünkü anladığımız anlamda teistik bir Tanrı tasavvuru ve teistik bir teoloji olmadığı için, Antik dönem adına ateizm, nitelikleri tam belli bir Tanrı’nın reddi değil, bir çeşit inançsızlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde doğmatik monoteist dinlerde bulduğumuz bir Tanrı kavramı ve onu güçlü bir öğreti olarak belirleyip savunan hakim bir teolojiden söz edilemeyeceği gibi bugünkü anladığımız anlamda felsefi bir ateizmden de söz edilemez.

Bu dönemde ateizm adına dünya ve hayat fenomenlerinin ve insanların geleneksel inançlarının rasyonel bir biçimde yorumu ve ifadesi olan felsefe ile dînî nitelikli anlayışlar arasında bir sürtüşmeden söz edilebilir. Sokrates’in savunması hatırlanacak olursa, onun ölüm cezasına çarptırılma nedenlerinden birisi de toplumun Tanrı anlayışına karşı çıktığı ve gençlerin ahlakını bozduğu şeklinde idi.¹² Yine, güneşi dört atlı arabasının üstünde Apollon’un çekmediğini söyleyen Anaxagoras’ın

¹¹ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 22.

¹² Hüsameddin Erdem, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1998, s. 134, 135.

ateistlikle itham edilmesi ve bir rahip tarafından ateist olmakla suçlanan Aristoteles'in Atina'yı terketmek zorunda kalışı,¹³ o dönemin hem din ve Tanrı inancını, hem de dolaylı olarak ateizm anlayışını açıklayıcı niteliktedir.

Ayrıca materyalizmi o dönemin ateizmi olarak kabul edebileceğimiz yönünde görüşler de mevcuttur.¹⁴ Ateizmin geniş anlamda inançsızlık olarak görüldüğü İlkçağ'da Epikürosçular, Şüpheciler ve Atinalı Sofistler'in çok belirgin ateistik vurgular içerisinde olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Ayrıca, bu dönemde Epiküros (M.Ö. 341-270), Lucretius (M.Ö. 94-55) ve Demokritos'un (M.Ö. 460-370) fikirleri ile oluşan Yunan atomculuğu ya da klasik materyalizm de inançsızlıkta önemli bir rol oynamıştır.¹⁵ Sonuç olarak, Antik dönemde ateizm henüz varolmayan teizmin sistematik bir eleştirisine değil de, bir yandan o dönemin ve bölgenin geleneksel ve mitolojik inançlarına karşı bir başkaldırıya, diğer yandan da maddenin ezeliğini ve ebediliğini merkeze alıp evreni ve hayatı idare eden doğa üstü bir gücün varolmadığını savunan materyalist bir anlayışa dayanmaktadır. Necip Taylan'ın da ifade ettiği gibi,¹⁶ teizmin tam olarak ortaya çıkmadığı Antik dönemde ateizm adına sistematik bir teizm eleştirisinden çok, halk inançlarına yönelik bir eleştiri ve karşı çıkıştan, yani bir tür inançsızlık ve materyalist bir ontolojiden söz edilebilir.

Ortaçağ'a gelindiğinde ise, ontoloji, epistemoloji ve etik gibi felsefenin kendisine konu edindiği hemen her alanda monoteistik dinlerin teolojilerinin, özellikle de Hıristiyanlığın teolojisinin ve onun kurumsal temsilcisi olan kilisenin etkisi ve inisiyatifi kendisini ortaya koyduğu için, bu dönemde açıkça bir ateizm görülemez. Her ne kadar bu dönemde Hıristiyan dünyasında kiliseye ve kilise öğretilerine karşı içten içe bir tepki ve nefret oluşmuşsa da bunlar gizlilikten kurtulamamış ve kendilerini açıkça ifade etme imkanı bulamamışlardır. Bu çağda ateizm daha çok sistemden yoksun bir şekilde, gizli ve dağınık bir tarzda, ve de otoriteye, yani dönemin formel taleplerine yönelik bir tepki hareketi

¹³ Michel J. Buckley, *At The Origins Of Modern Atheism*, USA, 1987, ss. 1-3.

¹⁴ A.S. Bogomolov, *History of Ancient Philosophy*, trans. by Vladimir Stankevich, Progress Publishers, Moskov, 1985, s. 67, 68.

¹⁵ Lange, Friedrich Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan, Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1982, s. 1-29; Walter Kranz, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1976, s. 161 vd.

¹⁶ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 169.

olarak kendisini göstermiştir.¹⁷ Ortaçağ'da felsefi anlamda ateizmin yaygın olmayışının iki temel nedeninin bulunduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, daha önce de ifade edildiği gibi kilisenin baskısı; diğeri ise ateizmin ortaya çıkacağı düşünsel bir boşluğun bulunmamasıdır. Ortaçağ denilen uzun zaman dilimi, dinsel inanış, bilimsel düşünüş ve sosyal yaşayış gibi hayatın her alanında ve aşamasında Hıristiyanlık öğretilerinin ve kilisenin hakim ve tek otorite olarak kabul edildiği dönemdir. Bu dönemde sadece kilisenin hakimiyetinden ve otoritesinden dolayı değil, aynı zamanda çok güçlü teistik düşünce ekollerinin bulunmasından dolayı da ateizmin ve ateistlerin fikrî düzeyde azınlıkta kaldıkları ifade edilebilir.¹⁸ Ortaçağ'da St. Augustinus (354-430), St. Anselmus (1033-1109) ve Aquino'lu Thomas (1225-1274) gibi filozoflar tarafından temsil edilen Skolastik ve Patristik felsefe ekolleri ve bu ekollerin o dönemin düşünce dünyaları üzerindeki etkinlikleri hatırlanacak olursa, ateizmin o dönemde neden sistemli bir şekilde ve yüksek sesle dillendirilemediği sanırız biraz daha iyi anlaşılabilir.

Ortaçağ boyunca İslam düşünce dünyasına baktığımızda ise, tarihin hiçbir döneminde ateistik anlayışların ve hareketlerin yaygın ve etkili olmadığı gibi bu dönemde de pek yaygın ve etkili olmadığı görülebilir. Fakat, bununla birlikte ateizm denilince iki isim, Yahya b. İshak er-Ravendi (H.205-245) ve "Tabiat Felsefesi"nin kurucusu sayılan Ebu Bekir Muhammed ibn-i Zekeriyya er-Razi (H.251-320) akla gelir. Bu düşünürler vahyi, peygamberliği ve mucizeyi reddetmekte idiler; fakat bununla birlikte, bu düşünürlerin ateist olup olmadıkları konusunda çok net ve belirgin bir bilgi elimizde mevcut değildir. Bu düşünürlerin birer ateist oldukları yönünde görüşler bulunmakla birlikte, ateist olmadıkları, felsefi sistemlerinde pasif de olsa Tanrı'ya yer verdikleri, dolayısıyla onların olsa olsa birer deist olarak kabul edilebileceği yönünde bazı görüşler de mevcuttur.¹⁹

III. Yeni Çağ Ateizmi

XVII. y.y.'da Rönesans'la birlikte Yeniçağ'a gelindiğinde ise, Tanrı'yı açıkça inkar etmeyen Thomas Hobbes (1588-1679), agnostik bir tavırla ruh, melek ve Tanrı'nın düşünülüp kavranılmayacağını ileri

¹⁷ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 170.

¹⁸ Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 25, 26.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 1994, s. 65, 71.

sürüyor ve hukuk ve ahlak gibi, dini de devletin tekeline bırakarak kilisenin dünyevî egemenliğine ve teolojiye saldırıyordu.²⁰ Hıristiyan inancına bağlı olduğunu söyleyen ve ontolojik kanıtı ısrarla savunan Descartes (1596-1650) Kartezyen felsefesi ile Ortaçağ'ın ilim ve felsefe anlayışını yıkmaya çalışıyor,²¹ bir Yahudi olduğunu iddia ettiği halde havradan ihraç edilen Spinoza (1632-1677) ünlü panteizmi²², David Hume (1711-1776) kötülük problemi²³ ile ve 18. yy. aydınlanmacıları da deist tavırları ile Hıristiyanlığın ve diğer monoteist dinlerin teolojik sistemlerine ciddi eleştiriler yöneltiyorlardı.

Altyapısı Fransız Devrimi (1789) ile atılan ve insanı mitolojiden, hurâfelerden ve dînî anlayışlardan arındırıp aklın emrine verme amacını güden Aydınlanma hareketinin neticesinde, batıda Tanrı-insan anlayışındaki hıristiyânî anlayış yerini özellikle aydınlar arasında “doğal din” denilen deistik bir din ve Tanrı anlayışına bırakmıştır. Bu anlayışa göre, Tanrı'nın insana bir lütfu olan akıl, insanın hayatını anlamlandırıp yönetebileceği tek araç olup o, ancak kendisine uygun olan inançları kabul edebilir.²⁴ Bilimsel doğrular gibi dinsel doğruların da ancak akılla temellendirilebileceğini ve temellendirilmesi gerektiğini söyleyen bu anlayışın doğal sonucu olarak, Hıristiyanlığın ve diğer dinlerin teolojik sistemleri ciddi eleştirilere uğruyor ve onların yerine merkezinde aklın olduğu, evrenin yaratılışını ve düzenini açıklamak için kadir-i mutlak bir Tanrı'nın ve ahlâkî bir yaşam için ruhun ölümsüzlüğünün gerekli olduğu şeklindeki temel ilkelere dayalı deistik bir tabiat dini oluşturuluyordu.

²⁰ Geniş bilgi için bkz. Maurice Barbier, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s. 127-134.

²¹ Descartes'in Kartezyen felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Rene Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, çev. M. Akın, Say yayımları, İstanbul, 1992, ss. 85-115.

²² Spinoza'nın monist bir tarzda Tanrı-evren özdeşliğini öne süren, Tanrı'nın aşkınlığını ve evrenden ayrı olarak ontolojik varlığını reddeden panteizmi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Spinoza, *Etika*, çev. Hilimi Ziya Ülken, Ülken Yayınları, İstanbul, 1984, 27-81.

²³ David Hume *Din Üstüne Diyaloglar* isimli çalışmasında, “(Tanrı) kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? O halde erksizdir. Gücü yetiyor da önlemek mi istemiyor? O halde kötücüdür. Hem gücü yetiyor, hem canı istiyor mu? O halde kötülük nereden geliyor?” diye sorarak, teistik Tanrı anlayışını eleştiriyordu David Hume, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 163.

²⁴ Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, s. 173.

Yeniçağ'da materyalizmi merkeze alarak ateizmini temellendirmeye çalışan filozoflar da mevcut idi. Bu filozofların başında Baron D'Holbach (1723-1789) gelmektedir. Kaleme almış olduğu *Doğa Kanunu* adlı çalışması materyalizmin İncil'i sayılan ve Fransız Ansiklopedistlerinden olan Holbach²⁵ maddenin dışındaki her şeyin bir kuruntudan ibaret olduğunu iddia ederek, yalnız Hıristiyanlık ile değil, bütün din ve Tanrı anlayışları ile de mücadele etmiştir. Her şeyin temelini madde ve maddenin epifenomenlerinde bulan Holbach, her türlü din anlayışına karşı savaşmış ve bu savaşını dinlerin sadece teorik bakımdan yanlış olmaları nedeni ile değil, ahlâkî ve sosyal açıdan da zararlı olmaları nedeni ile yapmıştır. Ona göre, Tanrı inancı insanoğlunun sefalet ve bozukluğunun ana kaynağıdır. Doğayı yeteri kadar tanıyamamak, insanların mistik eğilimlere yönelmiş, mutsuzlaştırmış ve ahlâkî bakımdan çökertmiştir. İnsanlar ahlâkî bakımdan gelişmeleri ve mutluluklarını elde etmeleri için tüm tanrı kavramlarından ve dinden, onların adını bile hatırlamayacak şekilde uzaklaştırılmalıdır.²⁶ İnsanlık, mutluluğunun kaynağının ve vesilesinin sadece ama sadece kendisi olduğunu ancak o zaman öğrenecektir.

Gördüğümüz kadarıyla Yeni Çağ'da salt bir ateizmle birlikte, Hıristiyan teolojisinin yüzyıllardan beri geliştirip şekillendirdiği teistik argümanların ve teist bir Tanrı anlayışının eleştirisiyle, yani kısaca deist ve kısmen de ateist anlayışlar ile karşılaşmaktayız. Orta Çağ'dan beri devam eden, Tanrı ve Tanrı-alem ilişkisine dair kilisenin formüle ettiği teistik argümanların yeniden gözden geçirilmesi ve rasyonel olarak eleştirilmesi, Rönesans ve Reform hareketleri, gelişen doğa bilimlerinin materyalist bir yaklaşımla ateizmi destekler şekilde yorumlanması ve Hümanizm, modern çağdaki ateizmin alt yapısını ve ön hazırlığını oluşturmuştur.

Rönesans ve Röform hareketlerinin neticesinde kilisenin batı dünyasındaki gücünü ve etkinliğini yitirmesine ve insan aklının özgürleşme yolunda ciddi adımlar atmasına, Modern çağda hem fen, hem de sosyal bilimlerdeki gelişmeler ve teknik alandaki ilerlemeler de eklenince, ateizm ve din karşıtı hareketler hem kendilerini çok farklı zeminlerde çok farklı argümanlarla temellendirme yoluna gittiler, hem de çok geniş bir alanda taraftar bulma imkanına kavuştular. Bununla birlikte düşünsel

²⁵ Gökberk, *a.g.e.*, s. 353, 354.

²⁶ Gökberk, *a.g.e.*, s. 365, 366; Lange, *a.g.e.*, s. 267-269.

düzye sadece bir tercih konusu olarak kalması gereken ateizm, modern dönemde bazı politikalara malzeme ve kimi ideolojilere alet edilmek düşünsel ve entelektüel içeriğinden boşalarak, siyasi ve ideolojik bir nitelik kazanmıştır.

IV. Modern Dönem Atezmi

Bu dönemde Schopenhaur (1878-1860), Ludwig Feuerbach (1804-1872), Karl Marx (1818-1883), Emile Durkheim (1858-1917), Friedrich Nietzsche (1844-1900), Sigmund Freud (1856-1939), Jean Paul Sartre (1905-1980), Albert Camus (1913-1960) ve Alfred Jules Ayer (1910-1989) gibi filozoflar Modern dönem ateizminin öncüleri olmuş ve genelde bütün dinler, özeldde ise Hıristiyanlık düşünsel ve eylemsel olarak eleştirilip reddedilmiştir. Modern dönem ateizminin dayandığı gerekçeleri sosyolojik, psikolojik, etik ve linguistik gibi çok farklı temellerde ele almak ve incelemek mümkündür.

Özellikle 1920'li yıllarda Viyana Üniversitesi'nde toplanan ve bu nedenle *Viyana Çevresi Filozofları* diye de isimlendirilen Otto Neurath, Rudolf Carnap ve Hanz Reichenbach gibi bilim adamlarının oluşturduğu Mantıkçı Pozitivistler linguistik bir temelden hareket ederek, din dilinin tasvir edici ve kognitif bir özelliğinin bulunmadığını, dolayısıyla anlamdan yoksun olduğunu ve bunun doğal sonucu olarak da Tanrı'nın varlığına dair herhangi bir dinsel önermenin de anlamsız olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁷ Gerçi onlar Tanrı'nın var olmadığını söylemiyorlardı; ancak, "Tanrı" kavramının anlamsız olduğunu iddia ederek dolaylı yoldan ateistçe bir iddiada bulunuyorlardı. Mantıkçı pozitivistler bilimi tek rasyonel ve nesnel bilgi edinme yolu olarak benimsedikleri için, teolojik ifade ve iddiaların, bilimin metotlarına uymakta başarısız olduğunu ve dolayısıyla herhangi meşrû bir bilgi ortaya koyamadığını ileri sürüyorlardı. Onlara göre, yalnızca empirik konular anlamlı bir dil için referans noktaları sağlayabilir. Din dili ise, çoğunlukla (Tanrı, ruh, ölümsüzlük gibi) empirik olmayan konulardan söz ettiği için bilişsel açıdan anlamsızdır.

Mantıkçı Pozitivistlerin İngiltere'deki öncülerinden Alfred Jules Ayer'e göre, bir önermenin olgusal bir içeriğe dayanması demek, onun ya mantıksal bir kesinliğe ya da duyusal veya deneysel bir içeriğe sahip

²⁷ W. Eichhorn, G. Klaus, M. Buhr, *Çağdaş Felsefe*, çev. Aziz Çalışlar, Altın Kitaplar Yayınevi, 1985, İstanbul, s. 135-144.

olması demektir.²⁸ Yine Viyana Çevresi Filozoflarından Rudolf Carnap'a göre ise dilin iki işlevi vardır. Dil, ya bir nesneyi ya da bir duyguyu ifade eder. Klasik felsefe, din, sanat ve ahlak gibi alanların önermeleri (Tanrı'nın varlığı, öte hayatın sonsuzluğu gibi önermeler) bir takım duyguları ve inançları ifade ettikleri için "olgusal bir içerik"ten, dolayısıyla da bir "anlam"dan yoksundur. "Tanrı" terimi deney ötesi bir şeye işaret eden metafiziksel bir kullanım olduğundan dolayı, bu sözcük fizikî bir varlığa veya fizikî bir varlıkta içkin bulunan rûhî bir niteliğe işaret etmekten soyutlanıp anlamsız bir hale gelmiştir.²⁹

Eğer bir Tanrı'nın varlığı, Ayer'e göre, mantıksal bir kesinlikte ispatlanacaksa, burada öncüller sonucu doğal olarak içereceğinden öncüllerin doğruluğu konusundaki kesinliksizliği sonucun da paylaşması gerekecektir. Fakat biliyoruz ki, hiçbir deneysel önerme ihtimâli olmaktan kurtulamaz. Zîra mantıkî kesinlik taşıyan önermeler sadece önsel (*a priori*) önermelerdir. Tanrı'nın varlığı ise önsel önerme olmadığı gibi, önsel önermelerden çıkarsanan bir önerme de olmadığına ve olamayacağına göre, onun varlığı hiçbir durumda kesin olarak kanıtlanamaz.³⁰

Mantıkçı pozitivistler din diline ve bu bağlamda Tanrı'nın varlığına yönelik eleştirilerini ortaya koyarken, görüldüğü kadarıyla dînî önermeleri bilimsel önermeler statüsüne ve dini izah tarzını da bilimsel izah tarzına indirgemişler, sadece bilimsel önermeler için geçerli olabilecek olan olgusal içeriği (*factual content*) felsefî ve dînî önermeler için de temel ölçüt olarak ileri sürmüşlerdir. Sadece bilimsel önermeler için -ki o da sınırlı bir düzeyde- kullanılacak olan duyuya, deneye ve mantıksal çıkarıma dayalı ölçütleri, hem kaynağı ve alanı, hem de mahiyeti ve amacı bilimsel önermelerden çok farklı olan felsefî ve dînî önermeler için de kullanan mantıkçı pozitivistler bilginin sınırlarını gereğinden fazla daraltarak sadece dine değil aynı zamanda sanata, ahlaka ve felsefeye ait bir çok doğruyu anlamsız ve doğrulanamaz ilan etmişlerdir.

Yine bu çağda Friedrich Nietzsche (1844-1900), Albert Camus (1913-1960) ve Jean Paul Sartre (1905-1980) gibi filozoflar da egzistansiyalist bir tavırla ve ahlâkî gerekçelerle Tanrı inancını eleştirmişler ve

²⁸ Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Metis Yay., İstanbul, 1988, s. 9.

²⁹ İlhan Kutluer, *Modern Bilimin Arkaplanı*, İnsan Yay., İstanbul, 1985, s. 45.

³⁰ Ayer, *a.g.e.*, s. 91.

reddetmişlerdir. Dînî ve ahlâkî bütün değerlerle mücadele ederek insanın özgürlüğüne dikkat çekmeye çalışan ve hayatı boyunca pratikte ateistçe yaşamayı kendisine ilke edinen Nietzsche, sahip olduğumuz bütün bilgi ve varlık anlayışlarımızın eleştirel bir tarzda gözden geçirilmesini istemiştir. Tanrı ve din düşüncesini içeren bütün geleneklere ve geçmişin bütün mutlak değerlerine bakıldığında, Nietzsche'ye göre görülecektir ki, ne evrensel bir ahlâkî değerler düzeneği, ne de "salt iyi" diye bir şey vardır. Tanrı, ruh ve özgür irade birer kurgusal sebep ve varlıktır. Günah, ceza, kurtuluş ve ölüm sonrası hayat diye bir şey yoktur.³¹ Bu bakış açısından hareket eden Nietzsche'ye göre, Tanrı inancı ve fikri insan zihninden ve kalbinden çıkartıldığında insan, özgürlüğünü ve onurunu yeniden elde etmiş olacak ve kendi özünü yine kendisi belirleme imkanına kavuşacaktır.

Varoluşçuluğun ateist kanadından olan ve düşüncelerinde Nietzsche'den izler taşıyan J. P. Sartre'da ise, "Tanrı yoktur"dan çok "Tanrı yok olmalıdır" düşüncesi hakimdir. Sartre'a göre, insanın özgürlüğü için Tanrı'nın yok olması gerekmektedir. Çünkü ona göre; eğer, Tanrı varsa insanın özü belirlenmiş ve dolayısıyla özgürlüğü elinden alınmış demektir. O halde, insanın özgürlüğünün elinden alınmaması ve kendi özünü oluşturma imkan ve gücünden yoksun bırakılmaması için Tanrı yok olmalıdır.³² Yani, bir Tanrı varsa insan özgür değildir ve dolayısıyla insanın özgür olabilmesi için Tanrı yok olmalıdır.

Ontolojik düzlemde öz-varlık ayırımından hareketle ateizmini temellendirmeye çalışan Sartre, özü varlığından önce gelen tek varlığın insan olduğunu, bunun da insanın her hangi bir kavramla tanımlanmadan önce var olması anlamına geldiğini ileri sürer. Sartre'a göre, insan

³¹ Hüseyin Aydın, *Bir Metafizikçi Olarak Nietzsche*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1984, ss. 2-14. Nietzsche, evrensel bir ahlaki değerler düzeneği olmadığını ifade etmek için "İyinin ve Kötünün Ötesinde" adlı çalışmasında, "Ahlaksal olay yoktur yalnızca olayların ahlaki yorumu vardır." s. 86 derken, Tanrı konusunda ise, "Tanrı'daki 'baba' temelden yadsınıyor, 'yargılayıcılığı', 'ödüllendiriciliği'. 'Özgür istemesi' de. [O] işitmez, işitse de yardım etmeyi bilmez, en kötüsü de kendisini açıkça anlaşılır kılmada yetersiz görünüyor..." s. 54. "... 'Tanrı' ve 'günah' kavramları, gün gelecek çocuk oyuncuğu, çocuk derdinden daha önemsiz görünecek biz yaşlılara..." s. 72. diyerek, hem ahlaki değerlerin nesnel gerçekliğini, hem de Tanrı düşüncesini yadsıyor. Friedrich Nietzsche, *İyinin Ve Kötünün Ötesinde: Bir Gelecek Felsefesini Açış*, çev. Ahmet İnam, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.

³² Kenan Gürsoy, *J.P.Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, ss. 33-40.

her şeyden önce vardır ve var olmalıdır. Daha sonra da kendi özünü istediği şekilde oluşturmalıdır. Ona göre, Tanrı fikri insanın kendisini tanrılaştırma isteğinin bir sonucu olup, Tanrı hayâlî bir varlıktan başka bir şey değildir.³³ Tanrı olmadığı için ne her hangi bir özden, ne de Nietzsche’de olduğu gibi mutlak bir “değer”den bahsedilebilir. Bu durumda insan kendi değerler sistemini ve kendi dünya görüşünü yine kendisi yaratmak durumundadır. Bu anlamda insan özgürlüğe mahkum ve mecburdur.

Ateist egzistansiyalistlerden olan ve görüşleri Sartre ile bir çok noktada benzerlikler arzeden Albert Camus’ya göre, yeryüzünde tek bir gerçek vardır ki, o da “*absürde*”dür. İnsan yeryüzüne meçhul güçler tarafından fırlatılmıştır. İnsan bilincinin dünyadan beklentileri ve dünyada görmek istediği düzen ile, dünyanın insanın istekleri karşısındaki susuşu ve istenilen düzenden mahrum oluşu Camus’ya göre, dünyayı ve hayatı anlamsızlaştırmakta, absürd kılmaktadır.³⁴ Bu absürdlük karşısında insanın alternatif tavırları ölüm (intihar), umut veya başkaldırıdır.

Camus’ya göre, ölüm (intihar) *absürdü* bir reddediş ve ona karşı bir mücadele değil, haddizatında onu bir kabulleniş olduğu için o, bir kurtuluş değildir.³⁵ Aynı şekilde dine ve Tanrı’ya sarılmak ve öte dünyaya bel bağlayarak *umut* etmek de absürdden bir kurtuluş değildir. Çünkü Camus’ya göre, kötülüklerin, felaketlerin ve absürd bir dünyada insanın çaresizliğinin asıl nedeni Tanrı inancıdır. Geriye tek alternatif kalıyor ki, o da *başkaldırı*dır. İnsan ancak, hem metafiziksel hem de tarihsel başkaldırı sayesinde absürdü aşabilir ve özgürlüğüne kavuşarak hayatını anlamlandırabilir. Bunun içindir ki, Camus’ya göre, insan özgürlüğe mahkumdur.

Camus’ya göre, Tanrı fikri insanın idrak gücünü ve tecrübe sınırlarını aştığı için bir anlam taşımadığı gibi, ne insanın hürriyeti ile ne de kötülük problemi ile bağdaşabilir. Ona göre, Tanrı’ya inanan ve öte dünyaya bel bağlayan insanlar aslında bu dünyaya karşı günah işlemektedirler. Çünkü hayata karşı işlenen bir günah varsa o da, bu dünyadan

³³ Gürsoy, *a.g.e.*, s. 33.

³⁴ Jean Paul Sarte, “Yabancıncın Açıklanması”, *Yazınsal Denemeler*, çev. Bertan Onaran, Papal Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 90 vd.

³⁵ Albert Camus, *Düğün ve Yaz*, çev. Ramis Dara, Bayraktar Yayınları, Ankara, 1983, s. 43.

umudu kesmekten çok, bir tanrıya inanarak, bir başka dünyayı umut etmektir.³⁶

Özellikle Kıta Avrupası'nda ortaya çıkan ve *bunalım felsefesi*³⁷ olarak da nitelendirilen Egzistansiyalizmin sol kanadının din ve Tanrı inancına dair ateistik argümanlarını gördükten sonra, ateizmini psikolojik gerekçelerle temellendirmeye çalışan Freud'un din ve Tanrı inancına ilişkin görüşlerine de kısaca değinebiliriz. Tanrı inancının temelini baba ile çocuk arasında yaşanan psikolojik ilişkide arayan Freud'a göre, bütün dinler insan zihninin bir yanılsamasından (*illüzyon*) başka bir şey değildir. Freud baba-oğul ilişkisi analojisiyle Tanrı kavramını yüceltilmiş bir baba olarak ve babaya duyulan özlemi ve sevgiyi de din olgusunun kaynağı ve özü olarak yorumlamaktadır.³⁸ Ona göre çocuktaki korunma ihtiyacı yaşamı boyunca devam etmekte ve hayatta karşılaştığı problemler de böyle bir korunma ihtiyacını çocuğun zihnine yerleştirmektedir. Tanrı fikrinin kaynağı da insanoğlunun çocukluk döneminde yüzyüze gelmiş olduğu problemler karşısında geliştirmiş olduğu zihinsel bir savunma mekanizması olmaktadır.

Freud'a göre, insanlık günümüze değin bir din ve Tanrı inancına sahip olmasına rağmen mutlu olamamış ve sorunlarını ortadan kaldıramamıştır. Din insanları korku içerisinde bırakarak onların özgürleşmelerine ve kendilerini gerçekleştirmelerine müsaade etmemektedir. İnsanlık büyüyüp geliştikçe din ve Tanrı gibi kurgusal varlıkların ve kurumların yardımına ihtiyaç duymayacak ve kendisini gerçekleştirme imkanına kavuşacaktır.³⁹

Richard Wagner, Sigmund Freud, Friedrich Nietzsche ve Karl Marx gibi bir çok düşünürün Tanrı'ya yönelik tavırlarını belirlemede etikili olan ve modern ateizmin *kilise babası*⁴⁰ olarak isimlendirilen Ludwig Feuerbach da, antropolojik bir temelden hareket ederek, Tanrı'nın insanın *idealize edilmiş ben'*inden başka bir şey olmadığını söylemektedir. Ona göre, insanın Tanrı diye taptığı şey, ulaşmak isteyip de

³⁶ Camus, *Düşün ve Yaz*, s. 42.

³⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 177.

³⁸ Sigmund Freud, "Bir Yanılsamanın Geleceği", *Uygurluk, Din ve Toplum* içerisinde, çev. Selçuk Budak, Öteki Yay., Ankara, 1997, ss. 206-208.

³⁹ Freud, "Bir Yanılsamanın Geleceği", *Uygurluk, Din ve Toplum* içerisinde, ss. 223-225.

⁴⁰ Hans Küng, *Does God Exist?: An Answer for Today*, SCM Press, London, 1991, s. 216.

bir türlü ulaşamadığı yüceltilmiş sıfatlarından başka bir şey değildir. İnsan kendisinde görmek isteyip de görmeyi başaramadığı nitelikleri hayâlî/kurgusal bir varlığa atfederek, onu -farkında olmadan- tanrılaştırmaktadır. Yani Feuerbach'ın ifadeleri ile "İlahi Varlık [Tanrı] insan varlığından, temizlenmiş arındırılmış insan tabiatından başka bir şey değildir. Tanrı'nın bütün sıfatları da aslında, insanın kendi niteliklerinden başka bir şey değildir."⁴¹ İnsânî egoizmin ve mutluluk iç güdüsünün bir ürünü olan din duygusunun ve Tanrı inancının insan üzerindeki en olumsuz etkisi ise, insanın giderek artan bir şekilde kendi kendisine yabancılaşmasıdır.

V. Sonuç

Sonuç olarak özetleyerek söyleyecek olursak, teizm evrenin kişileştirilmiş, aşkın bir yaratıcısının olduğunu savunmak, ateizm ise, böyle bir yaratıcının varlığını reddetmek, yadsımak demektir. Bir anlamda teizmin karşıtı olan ateizmin tarihsel özgeçmişine baktığımızda ise, onu ilk çağ, orta ve yeni çağ ve modern dönem olarak üç tarihsel kesitte ele alabiliriz. Teistik dinlerde bulduğumuz şekliyle bir Tanrı kavramından ve onun etrafında şekillenen güçlü bir teolojiden yoksun olan ilk çağ için ateizmin, nitelikleri tam olarak belli olan bir Tanrı'nın reddini değil, bir çeşit inançsızlığı, yani o dönemin geleneksel ve mitolojik inançlarına karşı bir başkaldırıyı ve reddedişi ifade ettiğini söyleyebiliriz. Orta çağ'a gelindiğinde ise, monoteistik dinlerin teolojilerinin, özellikle de Hıristiyanlığın ve onun kurumsal anlamdaki temsilcisi olan kilisenin, teoloji, ontoloji, epistemoloji, aksiyoloji ve etik gibi felsefenin kendisine konu edildiği hemen her alanda etkisini ağır bir şekilde hissettirdiği söylenebilir. Bu nedenle, bu dönem için ateizm, teistik Tanrı anlayışının/inancının açık ve net bir eleştirisi ve reddi değil, biraz gizli ve üstü örtük bir biçimde ve sistemden yoksun bir tarzda dönemin dinsel otoritelerine ve formel taleplerine yönelik bir tepki ve eleştiri hareketi olarak tanımlanabilir.

Yeni Çağ'da ise, Rönesans, Reform ve onların ardından gelen Fransız devrimi ile temelleri atılan aydınlanma düşüncesinin döneme hakim olduğu söylenebilir. Aydınlanma düşüncesinin insan aklını merkeze alıp, insanın sahip olduğu bütün inanç ve değerler konusunda akli tek otorite ilan etmesi, felsefeciler arasında deizm olarak isimlendirilen

⁴¹ Ludwig Feuerbach, *The Essence of Christianity*, İng. çev. George Eliot, Harper&Row, New York, 1957, s. 14.

'doğal din' anlayışına kapı aralamıştır. Ayrıca, bu tarihsel kesit içerisinde, doğa bilimlerindeki gelişmelerin materyalist bir yaklaşımla yorumlanması da, dönemin ateizmini temellendirir bir nitelik arz etmiştir. Modern döneme gelindiğinde ise, ateizm daha önceki dönemlere kıyasla, kendisini çok farklı temellerde ifade etme imkanı bulmuş ve sosyoloji, psikoloji, etik gibi sosyal bilimlerin farklı dallarını da arkasına alarak, haklılığını ve doğruluğunu farklı zeminlerde temellendirmeye çalışmıştır. Bir yanda, Otto Neurath, Rudolf Carnap ve Alfred Jules Ayer gibi filozoflar mantıkçı pozitivismi merkeze alarak, diğer yanda Camus, Sartre ve Nietzsche gibi filozoflar egzistansiyalist bir tavırla ve ahlâki gerekçelerle ateizmi haklılamaya çalışırken, bir diğer yanda ise, Freud psikoloji, Feuerbach antropoloji, Durkheim sosyoloji ve Marx da proleteriyayı temel olarak ateizmi doğrulamaya çalışıyorlardı.

Kaynakça:

- Aydın, Hüseyin, *Bir Metafizikçi Olarak Nietzsche*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1984
- Aydın, Mehmet, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1990
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2000
- Ayer, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Metis Yay., İstanbul, 1988
- Barbier, Maurice, *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, çev. Özkan Gözel, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- Bogomolov, A. S., *History of Ancient Philosophy*, trans. by Vladimir Stankevich, Progress Publishers, Moskova, 1985.
- Camus, Albert, *Düğün ve Yaz*, çev. Ramis Dara, Bayraktar Yayınları, Ankara, 1983.
- Descartes, Rene, *Felsefenin İlkeleri*, çev. M. Akın, Say yayınları, İstanbul, 1992
- Eichhorn, W., Klaus, G., Buhr, M., *Çağdaş Felsefe*, çev. Aziz Çalışlar, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Erdem, Hüsameddin, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 1998
- Feuerbach, Ludwig, *The Essence of Christianity*, İng. çev. George Eliot, Harper&Row, New York, 1957
- Freud, Sigmund, "Bir Yanılsamanın Geleceği", *Uygarlık, Din ve Toplum*, çev. Selçuk Budak, Öteki Yay., Ankara, 1997.
- Gündoğan, Ali Osman, *Albert Camus ve Başkaldırı Felsefesi*, Birey Yay., İstanbul, 1997
- Gürsoy, Kenan, *J.P.Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987
- Hick, John, *Philosophy of Religion*, Prentice Hall Inc., New Jersey, 1965

- Hume, David, *Din Üstüne*, çev. Mete Tunçay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- Kranz, Walter, *Antik Felsefe*, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1976,
- Kutluer, İlhan, *Modern Bilimin Arkaplanı*, İnsan Yay., İstanbul, 1985
- Küng, Hans, *Does God Exist?: An Answer for Today*, SCM Press, London, 1991
- Lange, Friedrich Albert, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi*, çev. Ahmet Arslan, Ticaret Matbaacılık, İzmir, 1982
- Nietzsche, Friedrich, *İyinin Ve Kötünün Ötesinde: Bir Gelecek Felsefesini Açış*, çev. Ahmet İnam, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Plantinga, Alvin, *God, Freedom and Evil*, George Allen & Unwin, London, 1975
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992
- Poidevin, Robin Le, *Ateizm: İnanma, İnanmama Üzerine Bir Tartışma*, çev. Abdullah Yıldız, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2000
- Sartre, Jean Paul, "Yabancınnın Açıklanması", *Yazınsal Denemeler*, çev. Bertan Onaran, Papel Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Spinoza, *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ülken Yayınları, İstanbul, 1984.
- Taylan, Necip, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Şehir Yay., İstanbul, 2000
- Taylan, Necip, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 1994
- Topaloğlu, Aydın, *Ateizm ve Eleştirisi*, D.İ.B.Y., Ankara, 1999.
- Verneaux, Roger, *Çağdaş Ateizm Üzerine Dersler*, çev. Hayrani Altıntaş, A.U.İ.F.Y. Ankara, 1998.

Abstract:

A Short Essay On History of Atheism

Throught the history of philosophy, in order to designate of relationship between God and universe and, God and man, various aproachies like theism, atheism, deism, pantheism and pan-entheism, have been developed. This article discusses atheism through descripture method, it also makes its defination and examines its historical background

Key Words: God, Theism, atheism,